

КОЗАЦЬКІ КЛЕЙНОДИ ТА ЇХНЯ ДОЛЯ

На основі аналізу козацьких літописів, записок іноземних мандрівників і сучасної наукової літератури розглядається проблема походження, використання та долі козацьких клейнодів, визначається їхній видовий склад, аналізується їхнє значення як національних символів і святинь, висвітлюються перші кроки повернення клейнодів в Україну.

На основе анализа казаческих летописей, записей иностранных путешественников и современной научной литературы рассматривается проблема происхождения, использования и судьбы казацких клейнодов, определяется их видовой состав, анализируется их значение как национальных символов и святынь, освещаются первые шаги по возвращению клейнодов в Украину.

In the article with the use of Cossak's chronicles and messages of foreign travellers the questions of origin, using and fate of cossack kleynods are examined, their specific composition is set, their value is analysed as national symbols and sacred objects; also the first steps on returning of kleynods to a motherland are illuminated.

Ключові слова: гетьман, козак, клейноди, булава, бунчук, реституція.

Перші письмові згадки про клейноди містяться в козацьких літописах. Зокрема, літописець Самійло Величко відзначав, що після обрання Богдана Хмельницького гетьманом йому вручали клейноди [3]. Про клейноди згадують також козацькі літописці Самовидець [9] і Граб'янка [8]. Про наявність клейнодів і їх надання козакам писав також арабський історик і мандрівник, сучасник Б. Хмельницького, Павло Алепський [11].

Одним із перших дослідив походження козацьких клейнодів автор тритомної «Історії запорозьких козаків» Д. І. Яворницький [14]. У новітній українській історіографії цю тему активно опрацьовував доктор історичних наук В. І. Сергійчук [11]. Також у 1991 р. дослідниками К. Гломоздою і Д. Яневським була видана праця «Клейноди України: з історії державної і національної символіки» (К. : МП «Абрис», 1991. — 33 с.), а у 2006 р. побачила світ праця Ю. К. Савчука «Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького у

колекціях музеїв Європи (пошуки, знахідки, атрибуції)» (К. : Інститут історії України НАН України, 2006. — 96 с.).

Попри певні досягнення, історія козацьких клейнодів до цього часу іще не стала предметом всебічного вивчення і глибокого аналізу. Автор даної статті сподівається до певної міри заповнити цю прогалину, присвятивши окрему увагу походженню та долі козацьких святинь, а також першим крокам їх повернення в Україну.

До козацької символіки належать клейноди (від нім. *das klei-nod*, польськ. *klejnot* — коштовність, дорогоцінність) — знаки розрізнення козацьких військ та символи влади — корогва (прапор, стяг), булава, бунчук, печатка, комишина, духові труби, каламар (чорнильниця), мідні котли (литаври), гармати. Клейноди віддзеркалювали військовий і адміністративний устрій козацтва.

Прапор виник за античних часів: спочатку як засіб сигналізації, згодом — як символ. Спершу використовувався в країнах Європи і поширився на українські землі в добу середньовіччя. Прапором найчастіше був шматок тканини, прикріплений до списа. Він мав вказувати місце збору воїнів. Жодне військо не вирушало в похід і не виступало в бій без прапора. Слов'яни, за визнанням М. Карамзіна, обожнювали свої прапори і вірили, що у повоєнний час вони є найсвятішими серед усіх ідолів.

Знамена спершу возили разом зі зброєю, перед боєм ставили на узвишші, щоб кожен ратник бачив їх. Літописи зберегли такі вислови: «Наволочити стяги», тобто прикріпити їх до держаків, і «поставити стяги», тобто показати готовність війська до бою [11, с. 13]. Широкого застосування прапори (корогви) набули в героїчну козацько-гетьманську добу. В козацькому війську було, в основному, три роди корогв: корогва всього війська або гетьманська; корогви полкові; сотенні. Як відзначає в «Історії запорозьких козаків» Д. І. Яворницький, «знаменом, хоругов'ю, чи корогвою і прапором звався шовковий яскраво-червоного кольору плат із зображенням на ньому посередині або білого польського орла, коли запорожці були за польським королем, або двоголового російського орла, коли запорожці перейшли до московського царя, а по боках — Спасителя та Архангела Михаїла» [14, с. 229]. У давніші часи козаки користувалися прапорами тих держав, на службі яких вони перебували.

Вперше козакам вручив корогву — бойовий прапор з польським орлом — король Стефан Баторій у 1576 р. У своєму привілеї

король, зокрема, зазначав: «Як добре козаки з татарами б'ються, настановив їм корогву...» [8, с. 26].

В 1594 р. українські козаки були на царській службі й отримали австрійський прапор, під яким вони воювали проти Речі Посполитої під час повстання 1594—1596 рр., очолюваного гетьманом Григорієм Лободою, Матвієм Шаулою та сотником Северином Наливайком.

Корогва — найзначніша святиня українського козацтва. На ній, найчастіше золотом, вишивався образ Покрови Пресвятої Богородиці Діви Марії — заступниці козацтва та Запорізької Січі. Розуміючи, яке значення надавали козаки корогві, польські шляхтичі завжди домагалися, аби на знак перемир'я козаки видавали її. Так, у 1598 р., ведучи переговори з повстанцями про перемир'я в с. Солонича під Лубнами, польський гетьман Станіслав Жолковський вимагав від козацького гетьмана «розпустить свою купу та віддати корогву Максиміліана й артилерію» [11, с. 17].

Збереглися відомості, описи прапорів, що вручалися українським козакам правителями Московського царства. Будучи в 1654 р. у Богуславі, де розташовувалося помешкання гетьмана Б. Хмельницького, історик і мандрівник Павло Алепський помітив, що богданове «військо мало корогву христоробиного і хороброго гетьмана Зіновія із чорного і жовтого шовку, у смуги, з хрестом на ратищі» [6, с. 252].

З різних письмових згадок можна судити про те, що в козацькому війську тривалий час не було однотипних корогв, натомість панувала повна їх довільність, так само і щодо барв прапорів. В роки національно-визвольної війни 1648—1657 рр. козацьке військо використовувало прапори різних кольорів. Очевидець штурму козаками м. Гомеля в 1651 р. писав: «О 8 годині рано при зміні варти побачили спершу корогву червону з білим хрестом і білою обвідкою, потім показалася друга, червона короґва, а коло неї — три білі і дві чорні, і дві жовто-блакитні [14, с. 50].

Про те, що козаки використовували різнокольорові корогви, згадує і М. С. Грушевський: «В часи визвольної війни козаки використовували прапори різної барви» [5, с. 225].

З XVIII ст. полкові та сотенні козацькі прапори Війська Запорозького стали виготовляти переважно з блакитного полотна, на яке жовтою фарбою наносилися зорі, хрести, зброя. Традицію використання козаками жовто-блакитних кольорів підтверджує і те, що ще напередодні Великої вітчизняної війни в Ермітажі зберігалися

козацькі прапори з поєднанням цих барв. На одному з прапорів був зображений архистратиг Михаїл, одягнений у золоту кирею і блакитні штани. Також знамено «1774 року феверля 28 створене коштом останнього кошового Запорізької Січі Петра Калнишевського» представляло собою продовгуватий прямокутник блакитного кольору, на якому були вишиті яскраві золоті герби [12, с. 4].

Зі скасуванням Запорізької Січі та поділом українських земель між Росією і Австрією військові, територіальні та інші козацькі прапори поступово почали зникати. На землях, що увійшли до складу царської Росії врешті дозволеними стали лише біло-синьо-червоні прапори імперії.

В Радянській Україні не могло йтися про використання жовто-блакитних кольорів. Тоді поширювалися вигадки, що синьо-жовті барви начебто запозичив Мазепа зі шведського прапора. Проголошувалися ці кольори й «контрреволюційними», позаяк вони використовувалися на прапорах армії УНР, за гетьманства П. Скоропадського, а ще — в Організації Українських Націоналістів і УПА. Навіть в українському лексиконі такі слова, як «блакить» і «блакитний» нівелювалися, замість них пропонувалося використовувати запозичені з російської мови визначення кольорів «голубий», «лазуровий».

З проголошенням незалежності України синьо-жовтому знамену було віддано належне: його визначили як національний символ козацтва впродовж багатьох століть. Український народ не міг відкинути історичну традицію творення своєї держави під цим стягом. Тому 28 січня 1992 року Верховна Рада України затвердила державним прапором України синьо-жовтий.

Відзначимо, що польський король Стефан Баторій свого часу надав козацькому війську одночасно з короговою бунчук. «Бунчуком, — відзначав Д. І. Яворницький, — називалася проста, викрашена в чорну фарбу палиця завдовжки 4,5 аршини, на верхньому кінці якої набивалася мідна, а інколи позолочена куля» [14, с. 228]. З огляду на призначення, козаки запозичили цей клейнод у турків, у них він був замість знамена чи військової відзнаки. Під кулю кріпилося від 1 до 7 пасом волосся з кінського хвоста — залежно від службового становища того, кого бунчук супроводжував у походах. Приміром, перед султаном, як правило, носили цю відзнаку з сімома пасмами.

Запорожці виготовляли цей клейнод з білого кінського волосся і червоних мотузок. Коли Б. Хмельницького вперше обрали

гетьманом, йому вручили клейноди, серед яких і «дуже модний бунчук з позолоченою галкою й деревцем» [3, с. 59].

Охороняти і захищати гетьманський бунчук мав генеральний бунчужний. Перші згадки про генерального бунчужного зустрічаємо вже в реєстрі Війська Запорізького 1649 року, де серед знатних козаків Чигиринського полку було записано «Васка бунчужного» [7, с. 306].

Посада бунчужного слугувала своєрідним трампліном для успішного просування службовою драбиною Війська Запорізького. В роки визвольної війни Богдан Хмельницький доручав наказним гетьманам на певний час керувати військовими операціями, і їм вручалися малі бунчуки.

Коли гетьман Іван Мазепа надумав збільшити кількість своїх прихильників, він створив окремий стан бунчукових товаришів, котрі стали почесною вартою гетьмана. Усі вони мали по 200 дворів кожний [1, с. 174].

Перед гетьманським бунчуком завжди схиляли бойові прапори. Ставили бунчук також, коли проходила чергова або «чорна» січова рада. Так, у жовтні 1668 року, запрошуючи Петра Дорошенка на чорну раду, запорожці говорили йому: «Кого військо вибере, і бунчук, і булаву дадуть, той у нас і буде гетьманом» [12, с. 88]. Слід зазначити, що серед клейнодів, які вручалися українським козакам від російських царів, завжди був бунчук. У 1734 р. запорожці звернулися до імператриці Єлизавети Петрівни з проханням про надання клейнодів, а в 1763 р., зійшовши на престол, Катерина II надала запорожцям клейноди, серед яких був і «бунчук з срібляною рукояткою, в якій з кінського хвоста волосся обшите парчою» [14, с. 228].

Нарешті, в 1829 році серед трофеїв, привезених із Санкт-Петербурзького арсеналу в соборну Спасо-Преображенську церкву, були «одна булава, два бунчука і три знамена», які належали кошовому С. Гладкому.

Чи не найважливішою ознакою гетьманської влади була булава. Джерела свідчать, що спочатку булаву з дерева або металу використовували як зброю. Такі булави знайдені при розкопках Трої, знали їх і мешканці Кавказу, Сибіру. Користувалися булавою і татари, у них її перейняли поляки, а в поляків — козаки. Згодом булава стала символом найвищої посади в козацькому війську. Появу булави пов'язують також із польським королем Стефаном Баторієм.

Який вигляд мала булава, можна дізнатися з портретів гетьманів від Сагайдачного до Розумовського. Це була палиця з горіхового дерева (50—70 см) з насадженою на кінці срібною або позолоченою кулею. Як правило, вона покривалася бірюзою, смарагдами, перлами. На деяких гетьманських булавах зображували герб, прізвище чи вензель власника. В 1581 р. запорожці передали новому гетьману Самойлові Зборовському до рук булаву зі словами: «Подаємо тобі цю відзнаку перших гетьманів цього місця, що нам щасливо з доброю славою наказували» [6, с. 250].

Булава як символ найвищої влади завжди перебувала на видному місці. Наприклад, під час чергових переговорів з поляками у Львові в жовтні 1648 р. Богдан Хмельницький сидів за столом із золоченою булавою. А під час виборів нового гетьмана вона лежала на столі. І лише тоді, коли вже претендента «гетьманом окрикнули і давали йому булаву і бунчук у руки» [11, с. 36].

Існував давній запорозький звичай: претендент на булаву мав спочатку від неї відмовитися. Козацький літописець Самовидець, описуючи сцену обрання гетьманом Дем'яна Многогрішного у Новгороді-Сіверському в 1668 р. іронізує, що той не хотів булави «як стара дівка хорошого жениха» [11, с. 89].

Як свідчать документи, булаву, як символ верховної влади Війська Запорізького, гетьману найчастіше передавала генеральна старшина. Згаданий Д. Многогрішний «булаву і знамено від обозного і полковника прийняв» [12, с. 88].

Однак були випадки, коли булаву, як і інші військові клейноди, вручали представники монархів. Наприклад, коли 3 березня 1669 р. в Глухові Генеральна рада знову обрала гетьманом Дем'яна Многогрішного, булаву йому вручив царський представник Ромодановський [4, с. 88].

Особлива булава вручалась наказному гетьману для виконання ним важливих завдань під час воєнних дій. У літописі Самовидця повідомляється, що «гетьман Б. Хмельницький висилає свого війська полки Ніжинський, Чернігівський... і Івану Золотаренкові наказне гетьманство вручив, давши йому булаву і бунчук» [11, с. 36].

Відзнакою полковника спершу теж була булава. Під Львовом у 1648 р. всі полковники мали «золоті булави, оздоблені камінням» [6, с. 250]. Пізніше полковницька відзнака стала називатися пірнач, або шестопер. Це та сама булава, кулю в якій порізано на 6 частин.

Пірнач полковник завжди носив із собою: на війні й під час офіційних виходів. Окрім того, в кожного полковника були ще невеликі пірначі — залізні, мідні. Останні він давав замість паспорта тим людям, котрим доручав яку-небудь справу.

На жаль, у складних історичних обставинах доби «великої Руїни» гетьманська булава стала об'єктом боротьби багатьох претендентів. Гетьман П. Дорошенко мріяв возз'єднати Україну, але відразу на заваді стали «два гетьмани запорозькі» — Петро Суховій та Михайло Ханенко. Й розпочалася кількالیтня війна між П. Дорошенком і М. Ханенком за булаву.

До козацьких клейнодів належить також гербова печатка. В літописі гадяцького полковника Григорія Граб'янки факт появи у козаків власного герба пов'язують зі Стефаном Баторієм. «А літа 1576 р., — зазначає літописець, — завбачивши, як добре козаки з татарами б'ються, наставив їм гетьмана, прислав корогу, бунчук та булаву, печатку гербову, рицарів з самопалами і ковпаками набакир надітими» [8, с. 26]. І вже на першій відомій військовій печатці 1592 р. бачимо незмінне в подальшому зображення козака з мушкетом — символічний образ усього славного запорізького війська та його мілітарної могутності. Печать у запорожців була округла, спершу невелика, пізніше більша, а посередині розміщувався герб — козак з мушкетом. Козацький герб репрезентував Запоріжжя перед світом як зовнішній атрибут, як ознака привілейованого статусу, як засіб підтвердження козацької вольності.

Козацька держава Військо Запорізьке перебрала від Запорозжя назву, систему державного устрою, військову організацію та державну символіку, зокрема й герб. Навесні 1648 р. козака з самопалом було зображено в полі військової печатки новоствореної держави Богдана Хмельницького. Відтоді лицар Війська Запорізького незмінно репрезентуватиме козацьку Україну аж до самого занепаду Гетьманства.

З огляду на те, що нове державне утворення Військо Запорізьке почало використовувати старий запорізький герб, Запоріжжя змушене було внести певні поправки в його вигляд, щоб запобігти існуванню однакових гербів у різних державних утвореннях. Запоріжжя додало до старого козацького герба зображення списа, що мало символізувати прикордонне розміщення низової держави. Довкола печаті був напис: «Печать Славного Війська Запорожского Низового» [6, с. 251].

На військових печатках Івана Брюховецького та Михайла Ханенка поруч із звичайною фігурою козака бачимо спис, що мало вказувати на вирішальну роль Запоріжжя під час обрання гетьманом названих претендентів на гетьманську булаву.

Зовсім інша символіка — на військовій печатці Петра Суховієнка, який здобув гетьманську булаву за підтримки кримського хана Аділ-Гірея. На печатці було зображення, незвичне для козаків, — лук з двома стрілами. Вигляд нового герба не сприйняли козаки. Приміром, дорошенківські козаки погрожували «поламати суховієвий лук і стріли» своїми «старожитніми мушкетами», натякаючи в такий спосіб на складову частину державного герба Війська Запорізького — мушкет (самопал) [7, с. 186].

Окремі печатки мали деякі військові уряди, наприклад, військова канцелярія та суд. Своя печатка була в кожного полку, а інколи — й сотні.

Після скасування Гетьманства 1764 р. «козака» замінив герб новоствореної Малоросійської колегії: на ньому, на золотому тлі був зображений чорний двоголовий орел та герби п'яти давніх князівств (Київського, Стародубського, Сіверського, Чернігівського, Переяславського). Автором герба був малоросійський генерал-губернатор Петро Румянцев [7, с. 187].

За гетьманську відзнаку в роки перед Хмельниччиною правила також комишина — палиця з очерету. Яків Собеський, що відзначився під Хотиним у 1621 р. й приглянувся козацькому війську, говорив, що «гетьман замість яких-небудь відзнак носить палицю з комишу». В 1637 р., коли гетьман зрікався влади перед радою, то він «поклав булаву й комишину» [6, с. 250].

Важливим атрибутом козацтва були котли або литаври — мідні чи срібні півкулі з натягнутою на них шкірою і дерев'яними паличками для ударів. Литаври кріпилися на дерев'яних або залізних триногах, відав ними козак-довбуш. Військовий довбуш був важливою особою на Січі, оскільки ударами в литаври збирав козаків на січовий майдан, на козацьку раду. Ударом литаврів довбуш подавав сигнал про те, що кошовий отаман ставав під корогву, а військова старшина — під бунчук. Мідні духові труби використовувалися в походах і битвах для подання бойових сигналів і як військова музика.

Символом влади військового писаря був срібний каламар (чорнильниця з гусячим пером). Військовий писар відав канцелярією.

До військових клейнодів інколи відносили й козацьку гармату. Можливо, це було пов'язано з тим, що артилерія була дуже дорогою. Під час гуситських війн у XV ст. гармата середнього калібру коштувала стільки, скільки стадо з 442 корів, а постріл з такої гармати коштував 9 корів [10, с. 128]. І тому на Січі гармати зберігались у військовій скарбниці, в потаємному місці нарівні з коштовностями.

Козацьку гармату відносять до клейнодів, можливо, й тому, що вона була серед перших козацьких клейнодів, наданих реєстровим козакам польським королем Стефаном Баторієм у 1576 р. Про гармату як про почесний клейнод згадує й Павлюк у листі до козаків від 1637 р., де він повідомляє: «Зволили писати до нас, товаришів своїх, відказуючи за військові клейноти, цебто, за гармату... Взяли ми її як свій власний кленот і скарб військовий...» [6, с. 250]. На жаль, наступного року козаки під проводом того таки Бута програли битву від Боровицею, «в бою стратили гармату, корогви, комишину, печать — клейноти, всі королем надані» [6, с. 250]. З-поміж клейнодів Богдана Хмельницького часів Національно-визвольної війни 1648—1657 рр. Самійло Величко згадує і «3 легкі польові гармати» [3, с. 59].

Усі названі клейноди, за винятком палиць для литавр та гармат, зберігалися в січовій Покровській церкві, в скарбниці й виносилися тільки за особливим наказом кошового. Під час урочистих заходів клейноди виносили на чільне місце. Перед початком січової ради кошовий отаман брав булаву і ставав під корогвою, суддя і осавул тримали тростини, оздоблені сріблом, військова старшина ставала під бунчуком. Це дійство супроводжувалось ударами в литаври, звуком сурми, пострілом з гармати.

Клейноди займали особливе місце і в похоронах лицарства. Коли помер гетьман Іван Скоропадський, його тіло несли в супроводі військової корогви, малого прапора, булави та бунчука. Під час поховання гетьмана Данила Апостола за труною йшли 30 козаків з рушницями, за ними несли головну хоругву; шаблю, прапор, булаву, бунчук і печатку на подушечках [12, с. 92].

Однак доля козацьких клейнодів, за слушною думкою В. Сергійчука, справді гірка, тому що й досі наш народ не може бачити їх у повному складі. Через різні обставини, здебільшого трагічні, гетьманські клейноди та козацькі раритети виявилися розпорошеними по світу. Сьогодні вони зберігаються в музеях Польщі, Росії, Швеції,

Туреччини. У музеях Польщі, зокрема — прапор та шабля славетного гетьмана П. Сагайдачного та кухоль Б. Хмельницького.

Вивезення символів козацтва з України почалося з моменту поглинання її Московським царством. Особливо масовим воно стало за Петра I та Катерини II. У 1709 р. Петро I, роздивляючись захоплени під Полтавою трофеї, вирішив зайнятися їх колекціонуванням і створив у Росії кілька музеїв, в основу фондів яких поклали козацькі речі й клейноди. Зокрема в офіційних документах згадується 13 прапорів та понад 60 гармат. У дореволюційний час в Преображенському соборі Петербурга опинилося ще 20 курінних прапорів, 3 бунчуки, срібна булава, 8 панікадил — клейноди Задунайської Січі [12, с. 95].

Останній гетьман України Кирило Розумовський видав розпорядження, яким зобов'язав у всіх 10 полках Гетьманщини запровадити сотенні знамена. Було виготовлено 51 прапор. До наших днів зберігся лише один — прапор Лубенського козацького полку. Цей унікальний артефакт доби Гетьманщини шість десятиліть таїла музейна скарбниця. Прапор реставрували, повернули до життя, і з 2009 р. він перебуває в експозиції Національного історичного музею України, що в Києві [15].

В 1991 р. у сховищі Білоцерківського краєзнавчого музею знайшли експонати, підпис під яким повідомляє: «Козацький прапор сотні Білоцерківського полку XVII ст.». Як козацьке знамено потрапило до Білоцерківського краєзнавчого музею, відкритого у 1925 р., невідомо, бо довоєнні інвентарні книги та документи не збереглися [16, с. 59].

Дотепер збереглися справжні витвори ливарного мистецтва, виконані одним із найкращих майстрів — Карпом Йосифовичем. У 1697 році у Глухові для українського козацького війська він вилив гармату калібру 70 мм, вагою 389 кг, прикрашену лускуватим орнаментом [16, с. 58]. На жаль, сьогодні ця гармата зберігається не в Україні, а в Музеї історії артилерії, інженерних військ та військ зв'язку в Санкт-Петербурзі.

Чи повернуться наші клейноди? Вже вкотре в історії це питання опановує думки та емоції широких верств української громадськості. Щоразу, коли в Україні піднімалася хвиля загальнонаціонального піднесення, знову і знову поставало питання про повернення (реституцію) Росією в Україну козацьких реліквій. Так було

в 1917—1918 рр., коли це питання порушували Центральна Рада та гетьман П. Скоропадський, перш за все — щодо козацьких військових клейнодів. Так було і в 1920-ті рр. — добу політики українізації і українського відродження. Так є і сьогодні, коли наш народ буде суверенну Українську державу.

Важливим кроком на шляху до політичного та дипломатичного вирішення проблеми реституції між країнами-членами СНД стало підписання в Мінську 14 лютого 1992 р. главами 11 держав «Угоди про повернення культурних та історичних цінностей державам їх походження», що відбулося за ініціативою України.

У вересні 1999 р. було прийнято Закон «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей». Кабінетом Міністрів утворено Міжвідомчу раду з питань вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей і затверджено Положення про неї (січень 2001 р.). Для вдосконалення структури державного управління цією сферою Кабмін Постановою № 46 від 30 березня 2002 р. утворив Державну службу охорони культурної спадщини у складі Міністерства культури і мистецтв України [13, с. 237]. Такими стали перші кроки Української держави з повернення наших національних святинь.

Отже, що козацька символіка була витвором народу в повному і прямому розумінні слова. Це — результат власнотворення, власного волевиявлення, а значить — символ власної території, суспільного устрою. Кожен народ обирає певні, тільки йому властиві символи, в основу яких покладено генетичну самотутність його культури. Козацькі клейноди стали визначним явищем в історії державності і культури українського народу. Проте нині зроблено лише перші кроки на шляху повернення їх в Україну.

1. Антонович В. Б. Про козацькі часи на Україні / Антонович В. Б. — К. : Дніпро, 1991. — 238 с.
2. Бібліотека журналу «Пам'ятки України». — К., 1989—1996. — Кн. 1: Національна символіка. — 1991. — 50 с.
3. Величко С. В. Літопис / Величко С. В. — К. : Дніпро, 1991. — Т. 1. Відп. ред. О. В. Мишанич. — 371 с.
4. Гетьмани України : Історичні портрети. Зб. / Упоряд. журн. «Україна». — К., 1991. — 216 с.
5. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / Грушевський М. С. — К. : Б/в., 1928. — Т. 9. — 314 с.

6. Історія українського війська / Упорядник Б. З. Якимович. — 4-те вид., змін. і доп. — Львів. : Світ, 1992. — 712 с.
7. Історія українського козацтва: Нариси. У 2 т. — К.: Києво-Могилянська академія, 2006. — Т. 1. — 800 с.
8. Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки. — К. : Знання України, 1992. — 192 с.
9. Літопис Самовидця. — К. : Наукова думка, 1971. — 205 с.
10. Мицик Ю. А. Як козаки воювали: Іст. розповіді про запорізьких козаків / Мицик Ю. А., Плохій С. М., Стороженко І. С. — 2-ге вид. — Дніпропетровськ : Січ; К. : Пам'ятки України, 1991. — 302 с.
11. Сергійчук В. І. Доля української національної символіки / Сергійчук В. І. — К. : Знання, 1990. — 48 с.
12. Сергійчук В. І. Національна символіка України / Сергійчук В. І. — К. : Веселка, 1992. — 109 с.
13. Сторінки історії: Збірник наукових праць. — Вип. 28 / Відп. ред. Н. Ф. Гнатюк. — К. : Політехніка, 2009. — 276 с.
14. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків : у 3 т. / Яворницький Д. І. — К. : Наукова думка, 1990—1991. — Т. 1. — 1990. — 592 с.
15. Сільські вісті. — 2009. — 26 серпня.
16. Пам'ятки України. — 1991. — № 6.

В. В. Єгоров

УДК: 930.1«19»

**НАУКОВО-ПУБЛІЦИСТИЧНА БОРОТЬБА
М. І. КОСТОМАРОВА ПРОТИ АНТИУКРАЇНСЬКОЇ
ПОЛІТИКИ ЦАРИЗМУ
(1860-ті — початок 1880-х рр.)**

Представлено аналіз змісту та ідейних основ науково-публіцистичної боротьби одного з найвідоміших істориків та громадського діяча М. І. Костомарова за право вільного розвитку української мови та літератури в Росії у період 1860-х — початку 1880-х рр.

Представлен анализ содержания и идейных основ научно-публицистической борьбы одного из известнейших историков и общественного деятеля Н. И. Костомарова за право свободного